

KS. DARIUSZ KONOPKO *

O współczesnej potrzebie kierownictwa duchowego

Wstęp

W naturalnym porządku człowiek zależy od swoich bliźnich, ponieważ jest bytem społecznym. W porządku zbawczym Pan Bóg chce, żeby dzieło odkupienia było przekazywane również przez innych ludzi. W dziele Kościoła wszystkie sakramenty i posługi rozdzielane są przez Jego szafarzy. Kościół zawsze dba o wewnętrzny rozwój swoich duchowych synów i córek. Właśnie kierownictwo duchowe jest jednym z takich narzędzi, jakimi posługuje się Kościół. Kierownictwo duchowe jest indywidualnym prowadzeniem chrześcijanina po drogach Bożych, jest sposobem uczenia go słuchania natchnień Ducha Świętego i odpowiedzi na nie, a ponadto stanowi specjalną pomoc w praktykowaniu cnót odpowiednio do stanu życia i aktualnej sytuacji¹. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie wartości kierownictwa duchowego we współczesnym świecie, sięgając do historii Kościoła oraz zwracając uwagę na współczesny kontekst kierownictwa duchowego i niektórych warunków, które mają znaczenie w podejmowaniu tej praktyki duchowej.

Kierownictwo w historii Kościoła

Zagadnienie kierownictwa duchowego ma swą bogatą historię. Niezależnie od nazewnictwa przejawiało się ono od najdawniejszych czasów. Praktyka kierownictwa duchowego nie jest zjawiskiem wyłącznie chrześcijańskim. Stosowano ją już w czasach przedchrześcijańskich i występowała ona zarówno w formie świeckiej, jak i religijnej². „Pozwólcie się prowadzić Duchowi Świętemu” (Gal 5, 18) – św. Paweł powtarza pierwszym chrześcijanom. Kościół jest z natury „duchowy”, jak mawiali Ojcowie Kościoła. Został on posłany przez

* ks. Dariusz Konopko – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5036-6815>; e-mail: darekkonopko@o2.pl

¹ Por. M. Chmielewski, *101 pytań o życie duchowe*, Lublin 1999, s. 101.

² Por. E. Weron, *Kierownictwo duchowe*, Poznań-Warszawa 1983, s. 16.

Jezusa, w Jego tchnieniu jako Zmartwychwstałego. Dlatego towarzyszenie duchowe jest częścią misji Kościoła, który w Duchu Świętym przypomina słowa Jezusa, umacnia w przeciwnościach i prowadzi ku prawdzie³.

W Piśmie Świętym nie ma wprost mowy o konieczności kierownictwa duchowego, jednakże spotykamy tam wiele wzmianek na temat istnienia takiej formy pomocy w życiu duchowym człowieka. Stary Testament zachęca do szukania pomocy u drugiego człowieka, także w sensie duchowym⁴. W Księdze Tobiasza spotykamy się z zachętą: „Szukaj rady u każdego mądrego i nie gardź żadną pożyteczną radą” (Tb 4, 8). Natomiast autor Księgi Koheleeta wyraża ubolewanie: „Biada samotnemu, bo gdy upadnie nie ma drugiego, który by go podniósł” (Koh 4, 10). Dla ludzi Starego Testamentu było rzeczą oczywistą, że Bóg pragnie prowadzić ku sobie za pośrednictwem innych⁵.

Jezus Chrystus formował duchowo Apostołów i wybranych uczniów, dając im napomnienia, rady i wskazówki. Odnosiły się one zarówno do wszystkich jak i do niektórych osób, jak np. Piotra (por. Mk 8, 32-33), Nikodema (por. J 3, 1-21). Jezus polecił Szawłowi, aby ten udał się do Damaszku i tam dowiedział się od chrześcijan co ma czynić (por. Dz 9, 10-11), nie chciał bowiem sam formować Apostoła, lecz chciał to uczynić za pośrednictwem Ananiasza.

Także św. Paweł w niektórych ze swoich listów mówi o potrzebie kierownictwa duchowego. Zachęcając do naśladowania go w wyznawaniu wiary i życia według niej, pisał: „Bądźcie moimi naśladowcami, jak ja jestem naśladowcą Chrystusa” (1 Kor 4, 16). W Liście do Galatów czytamy: „Dzieci moje, oto w bólach was rodzę aż Chrystus w was się ukształtuje” (4, 19)⁶.

Praktyka towarzyszenia duchowego rozwijała się w pierwszych wiekach najpierw przy pustelniach, a później w klasztorach. W II i III w. zastanawiano się czy kierownikiem duchowym powinien być tylko kapłan i wskazywano na cechy, jakimi powinien się on odznaczać, przy czym akcentowano miłość, dyskreję, cierpliwość, łagodność przy równoczesnej surowości w wymierzaniu kar, dar słowa i pobożność⁷. Orygenes († 253) i św. Grzegorz z Nisy († 395) mówiąc o kierownictwie duchowym używali pojęć: mistrz i uczeń, ojciec i syn. Na Wschodzie wypracowano model kierownika duchowego w formie pustelniczego trybu życia. Św. Paweł z Teb († 341) i św. Antoni Pustelnik († 256) wspierali radami poszukujących doskonalszego życia i pozyskiwali naśladowców⁸. Na Zachodzie znanymi i wybitnymi kierownikami duchowymi byli św. Hieronim († 420) i św. Augustyn († 430) oraz św. Jan Kasjan († 435). Wspo-

³ Por. C. Filipo, *Towarzyszenie duchowe w tradycji Kościoła*, w: *Sztuka kierownictwa duchowego*, red. J. Augustyn, J. Kołacz, Kraków 2007, s. 95.

⁴ Por. J. Misiurek, J. M. Popławski, *Kierownictwo duchowe w służbie nowej ewangelizacji*, Lublin 2000, s. 24.

⁵ Por. J. Misiurek, *Kierownictwo duchowe*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin-Kraków 2002, s. 412.

⁶ Por. J. Misiurek, J. Popławski, *Kierownictwo duchowe...*, dz. cyt., s. 25.

⁷ Por. J. Misiurek, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 412.

⁸ Por. tamże.

mniany św. Augustyn obok swoich zajęć biskupich znajdował czas na kierownictwo duchowe jednostek. Udzielał rad i wskazówek. Wiele listów i pism związanych z kierownictwem pisze do biskupów i osób świeckich⁹. Ogromny wpływ na dalszy rozwój tej dziedziny miała *Reguła* św. Benedykta z Nursji († 547), którą zredagował w 530 r.¹⁰ Dzieło Świętego zalecało kierownictwo duchowe nowicjuszom wstępującym do zakonu.

W początkowym okresie średniowiecza nie ma wybitniejszych kierowników duchowych. Dopiero postać św. Anzelma z Canterbury († 1109) przyczyniła się do ożywienia praktyki kierownictwa. Wzywał do praktyki cnót życia chrześcijańskiego¹¹. Myśli Benedykta z Nursji na temat kierownictwa uzupełnił św. Bernard z Clairvaux poprzez zaakcentowanie roli Ducha Świętego i posłuszeństwa kierownikowi¹². W tym okresie spotykamy wielkich charyzmatyków, którzy dali się poznać również jako wielcy kierownicy duchowi, jak św. Franciszek z Asyżu († 1226) i św. Katarzyna ze Sieny († 1380), doktor Kościoła, która faktycznie była kierownikiem wielu osób duchownych i świeckich¹³. Także Tomasz a Kempis († 1471) zalecał kierownictwo duchowe jako pomoc w osiągnięciu doskonałości¹⁴.

Okres nowożytny w historii duchowości rozpoczął się wraz z prądem *devotio moderna*, który przystosował duchowość monastyczną dla świeckich. Proces ten rozpowszechnił się szczególnie w czasach św. Ignacego Loyoli († 1556), dzięki jego *Ćwiczeniom duchowym*, które doprowadziły kierownictwo duchowe do pełnego rozkwitu¹⁵. Św. Ignacy akcentował w kierownictwie duchowym potrzebę podporządkowania się woli Bożej, oczyszczania się z miłości własnej, przyjęcia cierpień, stałej dyspozycyjności wobec Boga, pokory, posłuszeństwa oraz wdzięczności¹⁶. Św. Teresa od Jezusa uważała, że każdy chrześcijanin powinien mieć kierownika duchowego charakteryzującego się wiedzą, świętością życia i dyskrecją. Zalecała również korzystanie z uzupełniającego kierownictwa duchowego. Św. Jan od Krzyża pełnił posługę kierownika duchowego od początku reformy zakonu karmelitańskiego. Starał się złagodzić zbyt surowe wymagania i apodyktyczność innych kierowników. Wypracował styl nacechowany większą delikatnością i dobrocią¹⁷.

W okresie potrydenckim ponownie doszło do zespolenia kierownictwa duchowego ze spowiedzią, co wynikało nie tyle z konieczności, co z pobożności. W tym okresie duże znaczenie miał ks. Piotr Skarga SJ († 1612), który

⁹ Por. E. Weron, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 28.

¹⁰ Por. tamże, s. 29.

¹¹ Por. J. Misiurek, J. Popławski, *Kierownictwo duchowe...*, dz. cyt., s. 29.

¹² Por. J. Misiurek, *Kierownictwo duchowe*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. A. Szostek, B. Migut, E. Gigilewicz, Lublin 2000, kol. 1413.

¹³ Por. J. Misiurek, J. Popławski, *Kierownictwo duchowe...*, dz. cyt., s. 30.

¹⁴ Por. E. Weron, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 31.

¹⁵ Por. C. Filipo, *Towarzystwo...*, dz. cyt., s. 97.

¹⁶ J. Misiurek, *Kierownictwo duchowe*, w: *Encyklopedia Katolicka*, dz. cyt., kol. 1414.

¹⁷ Por. tenże, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 413.

przywiązywał dużą wagę do kierownictwa duchowego, szczególnie wobec członków założonych przez siebie bractw. Każde z nich miało swego ojca duchownego, którego obowiązkiem było wspieranie ich członków radą, upomnieniem i modlitwą¹⁸. Także Franciszek Salezy († 1622) ukierunkował kierownictwo duchowe na świeckich. Jego dzieło *Filotea* jest jakby systematyczną instrukcją na ten temat¹⁹. Z polskich autorów wiele miejsca kierownictwu duchowemu poświęcili Mikołaj Łęczycki SJ († 1653) i Kasper Druźbicki SJ († 1622). Pierwszy z nich zwracał uwagę na przymioty kierownika duchowego i oznaki rozwoju duchowego u osób kierowanych, zaś drugi związał tę praktykę z potrzebą naśladowania Chrystusa, akcentując przy tym społeczny charakter kierownictwa duchowego. Za postęp bowiem w cnotach odpowiada nie tylko kierowany, lecz i kierownik duchowy i osoby, które mogłyby pomóc osobie kierowanej w osiągnięciu doskonałości²⁰.

Prądy umysłowe XVIII w. takie, jak racjonalizm czy deizm, przyhamowały rozwój praktyki kierownictwa duchowego. Stolica Apostolska wyraziła potrzebę zajmowania się tą problematyką potępiając niektóre pisma F. Fenelona i L. de Moliny oraz twierdzenia wypracowane w duchu kwietyzmu i jansenizmu²¹. Wiek XIX przynosi znanych kierowników duchowych, jak św. Jan Maria Vianney († 1859) i św. Rafał Kalinowski († 1907), którzy praktykę kierownictwa wiązali z sakramentem pojednania, św. Wincenty Pallotti († 1850), założyciel Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego, ojciec duchowy i spowiednik w rzymskich kolegiach zakonnych oraz św. Jan Bosco († 1888), wielki wychowawca młodzieży. Warto wspomnieć tu bł. Edmunda Bojanowskiego († 1871), założyciela Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Maryi, który za pośrednictwem listów ukazywał swym podopiecznym drogę osiągania chrześcijańskiej doskonałości²². Wiek XX obfituje zarówno w studia dotyczące kierownictwa duchowego, jak też w wybitnych kierowników. Byli to m.in. św. Edyta Stein († 1942), której listy do E. Husserla to jakby korespondencyjne kierownictwo duchowe, R. Garrigou-Lagrange († 1964), Tomasz Merton († 1968), autor cennych myśli na temat kierownictwa duchowego, akcentujący rolę Ducha Świętego jako jedynego i prawdziwego Kierownika²³, św. Josemaria Escriva († 1975), założyciela Opus Dei, którego publikacje są jakby zbiorem rad i wskazówek w osiągnięciu doskonałości oraz H. Urs von Balthazar († 1988)²⁴.

W czasach nowożytnych i najnowszych zagadnieniem kierownictwa duchowego zajął się również Nauczycielski Urząd Kościoła. Potrzebę kierownictwa duchowego wyraził papież Leon XIII w 1899 r. przez list *Testem benevolentiae*

¹⁸ Por. J. Misiurek, J. Popławski, *Kierownictwo duchowe...*, dz. cyt., s. 35.

¹⁹ Por. J. Misiurek, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 413.

²⁰ Por. J. Misiurek, J. Popławski, *Kierownictwo duchowe...*, dz. cyt., s. 36.

²¹ Por. J. Misiurek, *Kierownictwo duchowe*, w: *Encyklopedia Katolicka*, dz. cyt., k. 1414.

²² Por. tenże, *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 2, Lublin 1997, s. 218-223.

²³ Por. tenże, *Kierownictwo duchowe i medytacja*, Kraków 1995, s. 11.

²⁴ Por. J. Misiurek, J. Popławski, *Kierownictwo duchowe...*, dz. cyt., s. 41.

do kard. J. Gibbona, arcybiskupa Baltimore, w którym pisał, że Bóg pragnie zbawić za pośrednictwem ludzi, także do większego stopnia doskonałości pragnie doprowadzić przez ludzi. Podkreślał, że człowiek dążąc do świętości narażony jest na pobłądzenie, stąd potrzebuje przewodników duchowych²⁵.

Także Pius XII w adhortacji *Menti nostrae* z 1950 r. przypomniał, że zadaniem kierowników duchowych jest przestrzeganie przed zagrażającymi niebezpieczeństwami, udzielanie rad we wszystkich zewnętrznych i wewnętrznych trudnościach i ukazywanie zdrowej ascezy chrześcijańskiej. Bez kierownictwa duchowego trudno byłoby rozpoznać działanie Ducha Świętego i łaski Bożej²⁶. Wezwanie Pius XII w encyklice *Mystici Corporis Christi* z 1943 r. pisał, że w Kościele dzięki sakramentom, a zwłaszcza częstej spowiedzi, możemy mieć zbawcze kierownictwo duchowe, które pozwala nam na zdrowe poznanie siebie samego i osiągnięcie czystości sumienia²⁷.

Jan XXIII mówił o potrzebie mądrego i roztropnego kierownictwa zwłaszcza, gdy chodzi o rozpoznanie indywidualnego powołania²⁸. Także w alocucji do ojców duchownych w Rie zaznaczył, że właściwie prowadzone kierownictwo duchowe przysporzyłoby Kościołowi zastępy świętych kapłanów²⁹. Dopiero Sobór Watykański II w szczególny sposób zachęca kapłanów, aby wysoko cenili sobie kierownictwo duchowe. Dekret o formacji kapłańskiej przypomina o wielkiej roli kierownika duchowego w formacji duchowej, zaleca także, aby naukę o kierownictwie wyklądać alumnom, by mogli zaprawiać wiernych do życia w pełni chrześcijańskiego. Również inne dokumenty tego soboru mówią o dużym znaczeniu kierownictwa duchowego w rozwoju życia duchowego³⁰.

Posynodalna adhortacja Jana Pawła II *Pastores dabo vobis* z 1992 r. wskazuje na znaczenie kierownictwa duchowego kandydatów do kapłaństwa, przypominając potrzebę rozwagi i dyskrecji, jaka winna cechować kierownika duchowego. Wraz z wychowawcami kierownik duchowy jest odpowiedzialny za przygotowanie kandydatów do kapłaństwa³¹. Papież w adhortacji *Reconciliatio et penitenta* dostrzegł potrzebę kierownictwa duchowego dla weryfikacji duchowej drogi, wyjścia ze stanu apatii i religijnego kryzysu oraz dokładniejszego rozpoznania swojego powołania³². Natomiast w adhortacji *Vita consecrata* z 1996 r. Papież widzi możliwość niesienia duchowej pomocy i kierownictwa

²⁵ Por. Leon XIII, *List do kardynała Gibbona, bpa baltimorskiego o amerykanizmie*, Warszawa 1911.

²⁶ Por. J. Misiurek, *Kierownictwo duchowe*, w: *Encyklopedia Katolicka*, dz. cyt., kol. 1414.

²⁷ Por. Pius XII, *Mystici Corporis Christi*, Rzym 1943, nr 87.

²⁸ Por. tenże, *Przemówienie La gioventu* z 10 I 1960, Rzym 1960, s. 65.

²⁹ Por. J. Misiurek, *Kierownictwo duchowe*, w: *Encyklopedia Katolicka*, dz. cyt., k. 1414.

³⁰ Por. Sobór Watykański II, *Dekret o formacji kapłańskiej*, nr 8 i 19; *Dekret o posłudze i życiu kapłanów*, nr 18; *Dekret o przystosowanej odnowie życia zakonnego*, nr 18; *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim*, nr 10, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 2002.

³¹ Por. Jan Paweł II, *Pastores dabo vobis*, Rzym 1992, nr 66.

³² Por. tenże, *Reconciliatio et penitentia*, Rzym 1984, nr 32.

duchowego ze strony osób konsekrowanych wezwanych w szczególności sposób do świętości³³. Jan Paweł II w liście apostołskim *Orientalne lumen* z 1995 r. zwrócił uwagę na znaczenie ojcostwa duchowego rozumianego jako głębsze ujęcie kierownictwa duchowego, praktykowanego w szczególności sposób we wspólnotach monastycznych. Ta praktyka zdaniem papieża jest przejawem wymagającego ojcostwa Boga. Dzięki kierownikowi duchowemu z miłością spogląda na nas Bóg. List apostołski wskazuje również, że w poszukiwaniu drogi prowadzącej do Królestwa, ojciec duchowny powinien zawsze kierować się łagodnością i stanowczością³⁴.

W 1994 r. Kongregacja do spraw Duchowieństwa wydała *Dyrektorium o posłudze i życiu kapłanów*, które przypomina również o potrzebie kierownictwa duchowego zarówno dla udoskonalania siebie jak i innych. Mówi także o możliwości łączenia kierownictwa duchowego z sakramentem pojednania. Wzywa też kapłanów do korzystania z tej praktyki³⁵. Kongregacja Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostołskiego w instrukcji *Rozpocząć na nowo od Chrystusa* stwierdziła, że wierni, mimo procesów sekularyzacyjnych, odczuwają potrzebę głębszego życia duchowego, natomiast wspólnoty zakonne stają się miejscami słuchania i dzielenia się słowem, sprawowania liturgii, pedagogiki modlitwy, towarzyszenia duchowego i kierownictwa³⁶.

Kierownictwo duchowe rozwijało się od II w., jednak dopiero w wiekach następnych zaczęto bardziej zwracać uwagę na potrzebę duchowych przewodników. Wieki średnie przyniosły ze sobą pewien zastój w tej dziedzinie, natomiast prawdziwy rozkwit kierownictwa dostrzegamy w XVI w., gdzie na nowo odkryto wartość praktyki towarzyszenia duchowego. W kolejnych wiekach nastąpił rozkwit kierownictwa na płaszczyźnie duchowej jak i intelektualnej. Współcześnie nowe spojrzenie na kierownictwo duchowe rzucił Sobór Watykański II oraz nauczanie Magisterium Kościoła.

Współczesny kontekst kierownictwa duchowego

Dwie wojny światowe w XX w. w bardzo dużym stopniu przyczyniły się do spustoszenia tak religijnego, jak i moralnego. W powojennym społeczeństwie kapłan utracił rolę przewodnika, zachowując co najwyżej funkcję strażnika religijności. Duży wpływ miała również źle rozumiana autonomia i kryzys ojca w rodzinie. Wszystko to było niestety powodem kryzysu kierownictwa duchowego we współczesnym świecie³⁷. Sobór Watykański II w swoich dokumentach pozwolił na nowo spojrzeć na wartość praktyki kierownictwa duchowego.

³³ Por. tenże, *Vita consecrata*, Rzym 1996, nr 58 i 69.

³⁴ Por. tenże, *Orientalne lumen*, Rzym 1995, nr 13.

³⁵ Por. Kongregacja do spraw Duchowieństwa, *Dyrektorium o posłudze i życiu kapłanów*, Rzym 1994, nr 54.

³⁶ Por. Kongregacja Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostołskiego, *Rozpocząć na nowo od Chrystusa*, Rzym 2002, nr 8.

³⁷ Por. R. Machnik, *Z historii kierownictwa duchowego*, w: *Sztuka...*, dz. cyt., s. 124.

Sobór zalecił, aby najpierw sami kapłani praktykowali kierownictwo duchowe, rozwijali codzienną modlitwę poprzez adorację Najświętszego Sakramentu i ćwiczenia duchowe, aby później sami byli dobrymi i doświadczonymi przewodnikami wiernych³⁸. W dekrecie o życiu i posługiwaniu kapłańskim znajdujemy również zalecenie, aby praktykę kierownictwa stosować w odniesieniu do kandydatów do kapłaństwa³⁹. Osobiste doświadczenie jest bardzo owocne w późniejszej pracy kapłańskiej. Sobór Watykański II wysoko ocenia kierownictwo duchowe jako środek osiągnięcia doskonałości życia kapłańskiego, a zarazem uznaje kierownictwo za najbardziej pożyteczne w przygotowaniu kandydatów do kapłaństwa⁴⁰. Podkreśla to także dekret o formacji kapłańskiej: „Należy przysposabiać alumnów przez specjalną formację religijną, zwłaszcza zaś przez odpowiednie kierownictwo duchowe, do pójścia wielkodusznie i czystym sercem za Chrystusem Odkupicielem”⁴¹.

W odnowionym życiu zakonnym, Sobór zauważa również szczególną rolę kierownictwa w formowaniu osób chcących tą drogą bardziej jednoczyć się z Chrystusem. Dekrety Soboru zwracają uwagę szczególnie na odpowiednie przygotowanie kierowników duchowych: „Jest obowiązkiem przełożonych troszczyć się, żeby dyrektorzy, kierownicy duchowi i profesorowie byli jak najlepiej dobrani i starannie przygotowani”⁴².

Sobór Watykański II wspomina również o potrzebie kierownictwa osób świeckich z uwzględnieniem ich własnego powołania, które należy uwzględnić w czasie pracy z nimi. Nie wolno ich wychowywać w duchu powołania zakonnego, a zakonników według modelu chrześcijan świeckich⁴³. Również i w późniejszym czasie Stolica Apostolska, w swoich dokumentach, zajmowała się potrzebą kierownictwa, o czym była mowa już wcześniej.

Dzięki nauczaniu Kościoła o godności sumienia, niezbywalnej odpowiedzialności osobistej, działaniu Ducha Świętego i autorytecie Kościoła⁴⁴ zaczęła się odradzać rola duchowego kierownika. Jego funkcją stało się słuzenie pomocą i wyczerpanie duchowych zmysłów na kontakt z Bogiem, by pozwolić Duchowi Świętemu na kierowanie sobą nie stawiając warunków⁴⁵. Kierownik ma być bratem w wierze, wierzącym pośród wierzących, sługą dla potrzebujących.

Na pewnego rodzaju zniechęcenie do kierownictwa miał również wpływ kryzys ojcostwa w powojennym świecie. Ojciec był do tego stopnia zajęty pracą, że stał się gościem w domu i przez to zakłócone zostały relacje dziecko

³⁸ Por. Sobór Watykański II, *Dekret o posłudze...*, dz. cyt., nr 18; E. Weron, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 41.

³⁹ Por. Sobór Watykański II, *Dekret o posłudze...*, dz. cyt., nr 11.

⁴⁰ Por. E. Weron, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 42.

⁴¹ Sobór Watykański II, *Dekret o formacji...*, dz. cyt., nr 3.

⁴² Tenże, *Dekret o przystosowanej odnowie...*, dz. cyt., nr 18.

⁴³ Por. E. Weron, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 43.

⁴⁴ Por. Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, nr 16, 14; *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen gentium*, nr 41, 12.

⁴⁵ Por. R. Machnik, *Z historii...*, dz. cyt., s. 125.

– ojciec. Niezaspokojone miłością ojca poczucie bezpieczeństwa czyni człowieka niezdolnym do przyjęcia postawy dziecka wobec Boga⁴⁶. Istnieje pewna potrzeba znalezienia właściwego wymiaru ojcostwa – mniej sztywnego, narzucającego się, jak również bliższego sercu. Istotna jest tu rola szafarza sakramentu pokuty, który oprócz sędziego i lekarza powinien być ojcem⁴⁷.

To odradzające się duchowe ojcostwo zgodne jest w Kościele z nowym obrazem kapłana, niezależnie od tego, że kierownictwo duchowe nie jest ograniczone tylko do kapłaństwa i podejmują je także ludzie świeccy, ale w większości wypadków właśnie kapłan jest kierownikiem. Kapłan jest głosicielem Słowa Bożego, szafuje sakramentami, jest świadkiem i nauczycielem. Kierownik duchowy jest zatem tym, który służy radą, ukierunkowuje na Boga i wypowiada się z szacunkiem i życzliwością, wnikając w sytuację osoby kierowanej⁴⁸. Kierownik będący ojcem duchowym daje przykład uczniowi przez swoją modlitwę, świętość oraz przykład, jak miało to miejsce we wcześniejszej historii kierownictwa duchowego⁴⁹. Rolą ojca jest dyskretna i polegająca na pokornym trwaniu przy osobie proszącej o pomoc w rozeznawaniu, towarzyszeniu jej na pewnym odcinku wędrówki poprzez udzielanie wskazówek, jakie jest w stanie dać⁵⁰.

Kierownictwo duchowe jest realizowaniem funkcji pasterskiej Kościoła. Kierownik duchowy jako pasterz idzie razem z powierzonymi sobie osobami, towarzyszy im, radzi, sam świadczy o Chrystusie i ciągle do Niego przybliża⁵¹. Jego wspomaganie ma prowadzić do dojrzałej wiary. Posługując się własnym doświadczeniem i wiadomościami, których dostarcza współczesna nauka, w szczególności psychologia, kierownik powinien zawsze pamiętać o pierwszoplanowej roli Ducha Świętego. Kapłan ma jedynie pomagać w odczytywaniu woli Bożej i weryfikowaniu wewnętrznych natchnień, co podkreślała także św. Faustyna⁵².

Warto zwrócić uwagę, że niektórzy współcześni autorzy łączą temat kierownictwa duchowego z rozeznawaniem duchowym. Są to zagadnienia bardzo zbliżone, choć nie oznaczają tego samego. Rozeznawanie jest ważnym elementem kierownictwa, jednak nie ogranicza się wyłącznie do niego⁵³.

⁴⁶ Por. R. Frattallone, *Kierownictwo duchowe dziś*, tłum. Z. J. Kijas, M. Sternal, Warszawa 2001, s. 15-16.

⁴⁷ Por. E. Ozorowski, *Ojcowska posługa w konfesjonale*, w: *Kierownictwo duchowe w sakramencie pokuty. Materiały z Sympozjum zorganizowanym pod patronatem Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski*, Sandomierz 1999, s. 67.

⁴⁸ Por. R. Machnik, *Kierownictwo duchowe w czasach przelomu*, w: *W kręgu Kierownictwa duchowego*, t. 1, red. J. Augustyn, Kraków 1994, s. 56.

⁴⁹ Por. T. Merton, *Kierownictwo duchowe i medytacja*, tłum. W. Grzybowski, Kraków 1995, s. 16.

⁵⁰ Por. L. Casto, *Kierownictwo duchowe jako ojcostwo*, tłum. A. Soćko, Kraków 2008, s. 127.

⁵¹ Por. R. Machnik, *Z historii...*, s. 127.

⁵² Por. M. F. Kowalska, *Dzienniczek. Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Warszawa 2005, nr 139.

⁵³ Por. L. Casto, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 116.

Współcześnie na nowo odkrywa się wartość kierownictwa duchowego biorąc pod uwagę problemy, z jakimi borykają się żyjący obecnie chrześcijanie. Szczególnie pomocną praktyką jest kierownictwo u osób chcących bardziej zbliżyć się do Chrystusa. Przewodnik duchowy, pomocny zwłaszcza w chwilach prób wiary i wewnętrznych doświadczeń, jest potrzebny również, gdy mijają oczyszczenia i człowiek przeżywa obecność Boga⁵⁴. W wyższych stanach duszy kierownik pozwala obiektywnie spojrzeć na wewnętrzne przeżycia i dodaje odwagi w przyjmowaniu nadzwyczajnych łask i pełnieniu woli Bożej⁵⁵. Kierownictwo duchowe może uchronić osobę kierowaną od niebezpieczeństw popełnienia błędów wypływających najczęściej z braku doświadczenia. Ponadto daje jej poczucie pewności i wewnętrznego pokoju. Prawdziwe kierownictwo nie może jednak być człowiekowi narzucone. Wchodząc głębiej w życie duchowe, człowiek napotyka coraz trudniejsze pytania i wątpliwości. Dzięki kierownictwu uniknąć można duchowych złudzeń. Nie chodzi tylko o dawanie wyraźnych wskazówek, rad czy nagan, ale raczej o pewną pomoc w rozeznawaniu sytuacji, w których aktualnie dana osoba się znajduje⁵⁶. Podkreśla się potrzebę kierownictwa w okresie długotrwałej oschłości duchowej łączącej się czasem z trudnościami zewnętrznymi. W tym kryzysie, będącym pewnego rodzaju ponownym nawróceniem, konieczne jest posłuszeństwo do brewu kierownikowi, aby móc przejść wielkodusznie przez ten trudny okres⁵⁷.

W ostatnich latach kierownictwo weszło na nowe drogi. Powstały pewne opracowania i programy z myślą o formacji przyszłych kierowników. Kierownictwo przeżywa aktualnie pewien rozkwit. Pierwszą tego oznaką było zainteresowanie młodych ludzi, różnymi „guru” ze Wschodu. Chrześcijanie, zauważwszy pewną nieprzystawalność tamtych mistrzów, zaczęli odkrywać wartość i konieczność kierownictwa. Należy tu podkreślić rolę współczesnej psychologii, która przyczyniła się do lepszego zrozumienia człowieka i jego złożoność⁵⁸. Pomaga ona wykluczyć pewne chorobowe skłonności. Warto przytoczyć osobę ks. Michała Sopoćki, który chcąc wykluczyć ewentualność chorobliwego podłoża niezwykłych zjawisk w życiu s. Faustyny, postanowił zasięgnąć informacji, co do jej osoby u przełożonej domu wileńskiego, poddana została badaniu lekarskiemu. Po otrzymaniu dobrej opinii z wcześniejszej placówki i potwierdzeniu przez lekarza dobrego stanu zdrowia, błogosławiony spowiednik mógł kontynuować kierownictwo świętej⁵⁹.

⁵⁴ Por. M. F. Kowalska, *Dzienniczek...*, dz. cyt., nr 115.

⁵⁵ Por. tamże, nr 121.

⁵⁶ Por. J. S. Płatek, *Sprawowanie sakramentu pokuty i pojednania*, Częstochowa 2001, s. 530-531.

⁵⁷ Por. R. Garrigou-Lagrange, *Trzy okresy życia wewnętrznego*, tłum. T. Landy, Niepokalanów 2001, s. 231-232.

⁵⁸ Por. M. Szentmartoni, *Psychologia pastoralna*, tłum. D. Prokulska, Kraków 1995, s. 60.

⁵⁹ Por. H. Ciereszko, *Posługa Kierownictwa Duchowego Księdza Michała Sopoćki wobec Świętej Faustyny Kowalskiej*, „Studia Teologiczne Białostockie, Drohiczyńskie, Łomżyńskie” 19(2001), s. 206-207.

Korzystając z osiągnięć współczesnej nauki o kierownictwie, nie można zapomnieć o jego korzeniach, czyli obecności Ducha Świętego. Kierownictwo duchowe pomijające tę rzeczywistość mogłoby okazać się szkodliwe. Uległość kierownika, jak również kierowanego wobec natchnień Ducha Świętego jest fundamentalną podstawą kierownictwa duchowego⁶⁰. Siostra Faustyna w swoim kierownictwie bardzo mocno podkreśla działanie Boże: „Ze wszystkiego wiernie zdawać sprawę kierownikowi i bez porozumienia się z nim nic ważniejszego nie przedsięwziąć. Starać się będę, aby jasno odsłonić najtajniejsze głębie swej duszy przed nim, pamiętając, że mam do czynienia z samym Bogiem, a w zastępstwie jest tylko człowiek”⁶¹.

Współczesny chrześcijanin wymaga pewnego indywidualnego podejścia do jego problemów i doświadczeń wewnętrznych. Kierownictwo jest nadal obecne w Kościele jako jedna z praktyk duchowych. Kryzys i pewna refleksja pomogły lepiej dostrzec i uwzględnić aspekt duchowy i ludzki w relacji ojciec duchowy – osoba prowadzona, ponieważ człowiek odnajduje siebie w relacji z innymi. Przeżyty kryzys pokazał, że człowieka należy przyjmować w wymiarze antropologicznym i duchowym. Do każdego człowieka należy pochodzić w sposób indywidualny i nie w każdym wypadku właściwe jest działanie według określonego klucza⁶².

Widzimy zatem, że współcześnie, po pewnym kryzysie w latach sześćdziesiątych XX w., na nowo została odkryta wartość kierownictwa duchowego. Zauważa się potrzebę tej praktyki, gdyż poszukuje się wciąż pewnych przewodników po współczesnych bezdrożach świata, którzy pomogą we właściwy sposób odczytać działanie Boże w życiu chrześcijanina.

Warunki podjęcia kierownictwa duchowego

Głównym warunkiem podjęcia kierownictwa duchowego jest prowadzenie ku doskonałości chrześcijańskiej, czyli ku świętości. Można również powiedzieć, że warunkiem podstawowym jest praktyka (nawyk) słuchania swego serca, w którym działa Bóg⁶³. Wielu mistrzów duchowych podkreśla potrzebę pomocy ze strony drugiej osoby. Zwracają oni uwagę na niebezpieczeństwo tzw. iluzji. Św. Ignacy Loyola przestrzega w „Ćwiczeniach duchownych” przed działaniem złego ducha, który zamienia się niejako w anioła światłości i początkowo towarzyszy człowiekowi wiernemu Bogu, „a potem krok po kroku stara się dojść do swego celu i wciąga duszę w swoje ukryte sidła i przewrotne zamysły”⁶⁴. Tego rodzaju niebezpieczeństwo ulegania iluzji jest możli-

⁶⁰ Por. M. Szentmartoni, *Psychologia...*, dz. cyt., s. 60.

⁶¹ M. F. Kowalska, *Dzienniczek...*, dz. cyt., nr 861.

⁶² Por. R. Machnik, *Z historii...*, dz. cyt., s. 129.

⁶³ Por. S. Wszolek, *Kierownictwo duchowe znakiem czasów*, „Currenda – pismo urzędowe diecezji tarnowskiej” 146(1996), s. 113.

⁶⁴ I. Loyola, *Ćwiczenia duchowne*, tłum. J. Ożóg, Kraków 2013, nr 332.

we i należy się z taką sytuacją liczyć. Niezbędna jest zatem konfrontacja swych przeżyć wewnętrznych z kierownikiem duchowym.

Warunkiem dobrej spowiedzi jak i kierownictwa duchowego jest pokora, która pozwala wnikać w głąb duszy i zrywać najskrytsze maski grzechu oraz niedoskonałości⁶⁵. Siostra Faustyna wskazywała szczególnie na posłuszeństwo wobec kierownika, co jest warunkiem owocności kierownictwa duchowego: „Dusza nieposłuszna nie odniesie żadnego zwycięstwa, chociaż by ją sam Pan Jezus bezpośrednio spowiadał. Spowiednik najdoświadczeńszy takiej duszy nie pomoże”⁶⁶.

Szczęście w życiu duchowym naprawdę zależy od mądrego kierownictwa. Zdaniem Thomasa Mertona, osoba duchowna może być zbawiona bez dobrego kierownika. Powstaje jednak pytanie czy potrafi prowadzić owocne, szczęśliwe, rozumne życie duchowe⁶⁷. Ludzka natura jest słaba, życzliwe wsparcie oraz mądra rada udzielona przez osobę, której ufamy, często ułatwia nam doskonalszą akceptację tego, co już znamy i dostrzegamy w niejasny sposób. Bardzo trafnym wyjaśnieniem kierownictwa duchowego jest stwierdzenie ks. Jerzego Misiurka uważającego, że „jest to pomoc duchowa (indywidualna lub zbiorowa) udzielana człowiekowi w jego dążeniu do doskonałości”⁶⁸.

Jest rzeczą znaną, że przede wszystkim Jezus formował duchowo swoich wybranych uczniów i Apostołów, dając im różne napomnienia, rady i wskazówki. Człowiek pociągany przez Boga i obdarzany wyjątkowymi darami duchowymi nie powinien dowierzać wewnętrznym natchnieniom, lecz poddać się opinii doświadczonego kapłana⁶⁹.

Zdrowy rozsądek, wspólny każdemu człowiekowi, dowodzi o konieczności kierownictwa duchowego. Życie wewnętrzne ciągle stawia człowieka w obliczu sytuacji, które często są bardzo trudne do rozwiązania. Pewność siebie często jest wielka, a jednak nikt nie jest na tyle pewny siebie, by w chwili smutku nie musiał szukać pocieszenia poza sobą. Nikt nie może liczyć w zupełności tylko na siebie samego⁷⁰.

Bycie kierownikiem duszy wiąże się bez wątpienia z ogromną odpowiedzialnością, gdyż dana osoba zostaje dopuszczona do spotkania wolności człowieka z miłością samego Boga. Dostrzega się wówczas niepowtarzalność działania Boga w człowieku. Bardzo dobrze rozumiała to św. Faustyna twierdząc, że „słowa spowiednika są słowami samego Pana, a każde słowo w konfesjonale jest czymś wprost od Boga”⁷¹.

⁶⁵ Por. J. Machniak, *Kierownictwo duchowe w życiu św. Faustyny Kowalskiej na podstawie Dzienniczka*, w: *Ojcostwo duchowe – teoria i praktyka*, red. M. Chmielewski, Lublin 2001, s. 105.

⁶⁶ M. F. Kowalska, *Dzienniczek...*, dz. cyt., nr 113.

⁶⁷ Por. T. Merton, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 23.

⁶⁸ J. Misiurek, *Kierownictwo...*, dz. cyt., k. 1412.

⁶⁹ Por. J. Machniak, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 106.

⁷⁰ Por. F. W. Faber, *Postęp duszy czyli wzrost w świętości*, tłum. W. Zajączkowski, Kraków 1935, s. 400-401.

⁷¹ M. F. Kowalska, *Dzienniczek...*, dz. cyt., nr 132.

Kiedy Bóg zaczyna prowadzić duszę po drogach niezwykłych, człowiek tak wyróżniony szuka kierownika, bojąc się złudzeń. I słusznie, gdyż kierownik duchowy szczególnie potrzebny jest tym, którzy znajdują się na drodze zjednoczenia z Bogiem, aby umieli odróżnić natchnienia Boże od podszeptów swej natury czy szatana, a także po to, by wytrwali w czasie zsyłanych trudnych doświadczeń⁷². W takim wypadku dusza tym bardziej potrzebuje kierownika, który nie tyle nią kieruje, ile pomaga rozróżnić i „zatwierdza” Boże natchnienia, strzegąc przed złudzeniami⁷³. Duch żywej wiary każe widzieć w osobie kierownika reprezentanta Kościoła i Chrystusa żyjącego ciągle w swoim Kościele. Tak więc przez wiarę może kierowany dotrzeć do źródeł Bożych łask u swego kierownika.

Chrześcijanin wchodzący na drogę doskonałości zauważa potrzebę współpracy z kimś doświadczonym w tej dziedzinie. Kierownictwo duchowe służy wzrostowi życia duchowego. Osoba postępująca na drodze, powinna być świadoma pewnych warunków, które należy wypełnić, aby takie kierownictwo rzeczywiście przyniosło zamierzone korzyści. Przede wszystkim potrzebna jest wiara, że to Duch Święty jest tym, który kieruje, a także pokora, której trzeba się uczyć oraz posłuszeństwo kierownikowi i jego zaleceniom.

Podsumowanie

Śledząc naukę Kościoła i doświadczenie świętych korzystających z kierownictwa duchowego, można zauważyć istotne znaczenie tej praktyki duchowej w postępie na drodze wiary. Dochodząc do XX w. można było zauważyć pewnego rodzaju zaniedbanie kierownictwa duchowego w duszpasterstwie i ponowne zainteresowanie nim po Soborze Watykańskim II. Współczesność jest bardzo zainteresowana życiem duchowym, stąd rodzi się wyraźna potrzeba prowadzenia duchowego. Kierownictwo jest jednak darem nadzwyczajnym i nie wszystkim może być proponowane. Właściwie rozumiane kierownictwo duchowe niesie ze sobą określone wymagania, co do osoby chcącej z niego skorzystać. Podstawowe warunki owocnego kierownictwa to duch wiary u osoby kierowanej, pragnienie wypełniania woli Bożej oraz szczerść i otwartość wobec kierownika duszy.

Nie można stwierdzić, że kierownictwo jest absolutnie potrzebne na drodze postępu duchowego. To Duch Święty daje światło natchnienia i dusza wierna nakazom Chrystusa, może dojść do-świętości. Jednakże kierownictwo duchowe jest niewątpliwie jednym z najlepszych środków na drodze do doskonałości chrześcijańskiej. Dobrze pojęte kierownictwo duchowe umożliwia poznanie woli Bożej, chroni od złudzeń oraz pozwala dużo lepiej uchwycić wewnętrzne natchnienia Ducha Świętego. Okazuje się wręcz niezbędne w kryzysach wiary czy duchowych oczyszczeniach. Refleksja podjęta w niniejszym

⁷² Por. J. Bochenek, *Zarys ascetyki*, Warszawa 1972, s. 326.

⁷³ Por. J. Machniak, *Kierownictwo...*, dz. cyt., s. 107.

artykule z pewnością nie wyczerpuje problematyki potrzeby kierownictwa duchowego, ale może się przyczynić do dalszego poszukiwania w zakresie tej tematyki.

* * *

About the Contemporary Need for Spiritual Direction

Summary

In a natural order, man depends on his fellow man because he is a social being. In the order of salvation, God wants the work of redemption to be passed on to other people as well. In the work of the Church, all sacraments and ministries are distributed by his ministers. The Church always cares for the internal development of her spiritual sons and daughters. Spiritual guidance is one of the tools used by the Church. Spiritual guidance is the individual guidance of a Christian on God's path is a way to teach him to listen to the inspirations of the Holy Spirit and to answer it, and is also a special help in practicing virtues appropriate to the state of life and the current situation. The purpose of this article is to show the value of spiritual direction in the modern world, referring to the history of the church and paying attention to the contemporary context of spiritual direction and certain conditions that are important in undertaking this spiritual practice.

Keywords: spiritual direction, history of spiritual direction, conditions of spiritual direction.

Bibliografia

- Bochenek J., *Zarys ascetyki*, Warszawa 1972.
- Casto L., *Kierownictwo duchowe jako ojcostwo*, tłum. A. Soćko, Kraków 2008.
- Chmielewski M., *101 pytań o życie duchowe*, Lublin 1999.
- Ciereszko H., *Posługa Kierownictwa Duchowego Księdza Michała Sopoćki wobec Świętej Faustyny Kowalskiej*, w: „Studia Teologiczne Białostockie, Drohiczyńskie, Łomżyńskie” 19(2001), s. 201-228.
- Faber F. W., *Postęp duszy czyli wzrost w świętości*, tłum. W. Zajączkowski, Kraków 1935.
- Filipo C., *Towarzystwo duchowe w tradycji Kościoła*, w: *Sztuka kierownictwa duchowego*, red. J. Augustyn, J. Kołacz, Kraków 2007, s. 95-100.
- Frattallone R., *Kierownictwo duchowe dziś*, tłum. Z. J. Kijas, M. Sternal, Warszawa 2001.
- Garrigou-Lagrange R., *Trzy okresy życia wewnętrznego*, tłum. T. Landy, Niepokalanów 2001.
- Jan Paweł II, *Orientalne lumen*, Rzym 1995.
- Jan Paweł II, *Pastores dabo vobis*, Rzym 1992.
- Jan Paweł II, *Reconciliatio et paenitentia*, Rzym 1984.
- Jan Paweł II, *Vita consecrata*, Rzym 1996.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium o posłudze i życiu kapłanów*, Rzym 1994.
- Kongregacja Instytutów Życia Konsekwowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego, *Rozpocząć na nowo od Chrystusa*, Rzym 2002.
- Kowalska M. F., *Dzienniczek – Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Warszawa 2005.

- Leon XIII, *List do kardynała Gibbona, bpa baltimorskiego o amerykanizmie*, Warszawa 1911.
- Loyola I., *Ćwiczenia duchowe*, tłum. J. Ożóg, Kraków 2013.
- Machniak J., *Kierownictwo duchowe w życiu św. Faustyny Kowalskiej na podstawie Dzienniczka*, w: *Ojcostwo duchowe – teoria i praktyka*, red. M. Chmielewski, Lublin 2001, s. 95-122.
- Machnik R., *Kierownictwo duchowe w czasach przełomu*, w: *W kręgu Kierownictwa duchowego*, t. 1, red. J. Augustyn, Kraków 1994, s. 49-59.
- Merton T., *Kierownictwo duchowe i medytacja*, tłum. W. Grzybowski, Kraków 1995.
- Misiurek J., *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 2, Lublin 1997.
- Misiurek J., *Kierownictwo duchowe*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. A. Szostek, B. Migut, E. Gigilewicz, Lublin 2000, kol. 1412-1416.
- Misiurek J., *Kierownictwo duchowe*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin-Kraków 2002, s. 411-415.
- Misiurek J., Popławski J. M., *Kierownictwo duchowe w służbie nowej ewangelizacji*, Lublin 2000.
- Ozorowski E., *Ojcostwo posługa w konfesjonale*, w: *Kierownictwo duchowe w sakramencie pokuty. Materiały z Sympozjum zorganizowanym pod patronatem Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski*, Sandomierz 1999, s. 67-75.
- Pius XII, *Mystici Corporis Christi*, Rzym 1943.
- Pius XII, *Przemówienie La gioventu z 10 I 1960*, Rzym 1960.
- Płatek J. S., *Sprawowanie sakramentu pokuty i pojednania*, Częstochowa 2001.
- Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim Gravissimum educationis*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 314-323.
- Sobór Watykański II, *Dekret o formacji kapłańskiej Optatam totius*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 288-301.
- Sobór Watykański II, *Dekret o posłudze i życiu kapłanów Presbyterorum ordinis*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 478-507.
- Sobór Watykański II, *Dekret o przystosowanej odnowie życia zakonnego Perfectae caritatis*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 264-275.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen gentium* w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 104-163.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen gentium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 105-170.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 537-620.
- Szentmartoni M., *Psychologia pastoralna*, tłum. D. Prokulska, Kraków 1995.
- Weron E., *Kierownictwo duchowe*, Poznań-Warszawa 1983.
- Wszolek S., *Kierownictwo duchowe znakiem czasów*, „Currenda – pismo urzędowe diecezji tarnowskiej” 146(1996), s. 110-118.